

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

ФЕНОМЕН БЕЗКАРНОСТІ В ІСТОРІЇ ТА ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ

Вступ. Особливістю сучасної історико-політичної ситуації є тотальна криза міжнародного права. Завданням сучасних суспільних наук, зокрема соціальної, політичної та історичної психології, є знаходження дієвих інструментів реалізації оновлених принципів міжнародного права, надання їм наукового (не лише політичного і юридичного, а й психологічного) обґрунтування та забезпечення.

Мета роботи – описати і проаналізувати приклади реалізації принципу безкарності та принципу невідворотності покарання за найтяжчі історичні колективні злочини; виявити помітні тенденції щодо наслідків їх реалізації; на основі цього аналізу зробити висновок про можливі історико-психологічні закономірності.

Методологія та наукові підходи. Основними науковими підходами є історична і політична психологія. Методи дослідження спираються переважно на аналіз документів та історичних фактів, а також на аналіз і синтез наукових досягнень у різних галузях і напрямках.

Основні результати. У світовій політичній історії діють два принципи правового регулювання відносин між людьми і групами: 1) принцип безкарності; 2) принцип невідворотності покарання. Щоб з'ясувати, як вони впливають на історію, ми дослідили три «лінії безкарності»: «Московія – Російська імперія – СРСР – РФ»; «більшовизм-сталінізм – маоїзм – комуністичні режими – путінізм»; «Голодомор – Голокост». На основі дослідження ми зробили такі висновки. В усіх глобальних конфліктах завжди перемагали прогресивні сили. Створення міжнародних трибуналів з приводу колективних злочинів завжди мало позитивні наслідки, принаймні для їх фігурантів. Уникнення покарання, «часткове» засудження або порушення принципу справедливості, як правило, призводило до ресентименту, а від нього – до реваншизму. Перехід від демократичного устрою до тоталітарного можливий у законний спосіб, зворотний перехід у законний спосіб неможливий. Усі держави і суспільства, які обрали демократичний шлях розвитку, демонструють економічне зростання і розвиток усіх громадських і суспільних сфер. Демократична перспектива містить у собі ресурс, здатний нівелювати дію закономірностей, пов'язаних з безкарністю і порушенням принципу справедливості.

Висновки. Отримані результати істотно розширюють проблематику досліджень у галузі психології колективних травм, пропонують нові дослідницькі інструменти і практичні засоби для вирішення актуальних завдань сучасної суспільно-політичної ситуації. Перспектива подальших досліджень полягає в розробленні соціально-психологічної теорії історико-культурної картини світу.

Ключові слова: колективні злочини; ресентимент; принцип безкарності; принцип невідворотності покарання; принцип справедливості; системи міжнародного права; «лінії безкарності».

Pavlo Gornostai

Psychology Doctor, Professor, Chief Research Associate,
Department of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>
pavelgorn13@gmail.com

THE IMPUNITY PHENOMENON IN HISTORY AND THE JUSTICE PRINCIPLE

Introduction. A feature of the modern historical and political situation is the total crisis of international law. The task of modern social sciences, in particular social, political and historical psychology, is to find effective tools for implementing the updated principles of international law, providing them with scientific (not only political and legal, but also psychological) justification and support.

The purpose is to describe and analyze examples of the implementation of the impunity principle and the inevitability of punishment principle for the most serious historical collective crimes; to identify noticeable trends in the consequences of their implementation; based on this analysis, to draw a conclusion about possible historical and psychological patterns.

Methodology and scientific approaches. The main scientific approaches are historical and political psychology. Research methods are based mainly on the analysis of documents and historical facts, as well as on the analysis and synthesis of scientific achievements in various fields and directions.

Main results. In world political history, there are two principles of legal regulation of relations between people and groups: 1) the principle of impunity; 2) the principle of inevitability of punishment. To find out how they affect history, we examined 3 “lines of impunity”: “Muscovy – Russian Empire – USSR – Russian Federation”; “Bolshevism-

Stalinism – Maoism – communist regimes – Putinism”; “Holodomor – Holocaust”. Conclusions we made based on the study: Progressive forces have always won in all global conflicts. The creation of international tribunals for collective crimes has always had positive consequences, at least for those involved. Avoidance of punishment, “partial” conviction, or violation of the principle of justice, as a rule, led to resentment, and from it to revanchism. The transition from a democratic system to a totalitarian one is possible in a legal way. The reverse transition in a legal way is usually impossible. All states and societies that have chosen a democratic path of development enjoy economic growth and the development of all public and social spheres. The democratic perspective carries within itself a resource capable of neutralizing the effects of patterns associated with impunity and violation of the principle of justice.

Conclusions: The results obtained significantly expand the research issues in the field of psychology of collective traumas, offer new research tools and practical means for solving urgent problems of the modern socio-political situation. The prospect of further research lies in the development of a socio-psychological theory of the historical-cultural picture of the world.

Keywords: collective crimes; resentment; the impunity principle; the inevitability of punishment principle; the justice principle; systems of international law; “the impunity lines”.

Досвід та історія вчать, що народи й уряди ніколи нічого не навчалися з історії і не діяли згідно з уроками, які з неї можна було б отримати.

Георг Фрідріх Гегель

...Людині було значно легше навчитися користуватися палкою, вогнепальною зброєю чи атомною бомбою, ніж переконати себе в необхідності використання соціальних інструментів, які б забезпечили їй повнішу свободу всередині людської спільноти.

Якоб Леві Морено

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Найяскравішою особливістю сучасної історико-політичної ситуації є тотальна криза міжнародного права, яке фактично перестало діяти у врегулюванні великих міжнародних конфліктів, таких як російсько-українська війна. Сучасний глобальний світ фактично повернувся в першу половину XVII століття, коли ще не існувало міжнародного права і великі воєнні конфлікти вирішувалися виключно з позиції сили. У новітніх великих війнах втручання інших суб'єктів (зокрема допомога жертві агресії) визначається не тяжкістю злочину агресора, а здатністю жертви протистояти, чинити спротив (за словами відомого політика – «мати на руках козирні карти»). Отже, якщо ти слабкий і не можеш оборонятися, то не маєш права на захист своїх національних інтересів і мусиш піти на поступки сильнішому агресору (найкраще – капітулювати). Це поки що не повністю стало мейнстримом міжнародної політики, але навіть ті політичні суб'єкти, які намагаються залишатися в правовому полі, змушені приймати правила гри, нав'язані великими політичними гравцями, які ігнорують міжнародне право в принципі.

Ми маємо зовсім інший стан справ, коли йдеться про права окремої людини. Уявіть ситуацію: озброєні «до зубів» терористи захопили беззбройних заручників. Але замість того, щоб звільняти людей, нейтралізувавши (якщо потрібно – ліквідувавши) терористів, правоохоронці заявляють: «Ми не будемо допомагати заручникам, бо вони слабкі і не можуть самі себе захистити (не мають карт на руках)». Абсурд, чи те так? Але точно те ж саме відбувається у сфері міжнародних відносин. А наслідки цього абсурду, який базується на правовому нігілізмі та принципі безкарності, можуть бути катастрофічними.

Завданням сучасних суспільних наук, зокрема соціальної, політичної та історичної психології, є виявлення історико-психологічних та політико-психологічних закономірностей, які б продемонстрували хибність практики правового нігілізму в міжнародній політиці та її можливі жахливі наслідки. Потрібно не просто повернутися в правове поле, а підняти міжнародне право на новий рівень порівняно з попередніми системами, врахувавши всі їхні недоліки, які, власне, і спричинили правову кризу. А найголовніше – створити дієві інструменти реалізації оновлених принципів міжнародного права, надавши їм наукове (не лише політичне та юридичне, а й психологічне) обґрунтування і забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Принцип справедливості як чинник правосуддя досліджується переважно в царині юридичних наук. І це справедливо, бо сам термін «юстиція» перекладається як «справедливість». Так, О. Олійник (2019) розглядає сутність принципу справедливості як фундамент міжнародного кримінального права, аналізуючи його реалізацію в зарубіжному та міжнародному законодавстві. І. Стаднік і Т. Михайліна (2025) обґрунтовують багатогранність дефініції справедливості як динамічного поняття, що адаптується до історичного контексту, але зберігає спадковість у ключових ознаках. Вони наголошують, що сформуванню єдиного універсального визначення справедливості неможливо. Проте її широке тлумачення є перевагою, оскільки воно ефективно взаємодіє з концепцією верховенства права. О. Бігняк (2021) стверджує, що справедливість де-факто є невід'ємною частиною міжнародного правопорядку, функціонуючи через розподільчі і вирівнювальні механізми. Автор констатує, що міжнародні судові установи часто застосовують у своїй практиці принципи справедливості, такі як добросовісність і пропорційність.

Становлять інтерес філософські підходи до вивчення категорії справедливості. Зокрема, В. Ноженко (2024) аналізує філософсько-правові підходи до визначення логічних меж законності, розглядаючи справедливість як морально-юридичну категорію. І. Сидоренко (2014) розкриває еволюцію поняття справедливості, відстежуючи його трансформацію від ситуативної моралі давніх часів до універсального етичного принципу з чітко вираженим сучасним соціальним змістом; вона підкреслює, що сучасне розуміння справедливості як соціальної норми формувалося під впливом історичних потреб суспільства.

Проблема безкарності як наукової категорії досліджується багатьма зарубіжними науковцями. М. Гриффін порушує проблему безкарності, наголошуючи, що невиконання державами своїх зобов'язань щодо переслідування і покарання за геноцид, серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та злочини проти людства створили «безпечне середовище» для організаторів нелюдської політики (Griffin, 2000). Дж. Зур аналізує психологічний вплив безкарності на жертв політичного насильства на основі польових досліджень, проведених у Гватемалі. У роботі висвітлюється, як відсутність правосуддя призводить до хронічного страху, руйнує соціальну довіру, перешкоджає скорботі й переносить травму в приватну сферу (Zur, 1994). Ф. Крібарі-Нето і М. Сантос здійснили емпіричний аналіз безкарності у світі на матеріалі 119 країн. Дослідники виявили сильний зв'язок між якістю державних інституцій, добробутом суспільства і рівнем правосуддя. Водночас було отримано явно парадоксальні результати: наприклад, у США був вищий рівень безкарності, а в Руанді, навпаки, – нижчий, ніж передбачалося (Cribari-Neto & Santos, 2024). С. Опотоу аналізує, як безкарність за масове насильство руйнує соціальну довіру, нормалізує несправедливість і перешкоджає постконфліктному примиренню. Вона вводить поняття «сфери застосування правосуддя», стверджуючи, що справжнє примирення вимагає розширення моральної інклюзії та реформування інституцій для притягнення винних до відповідальності (Opotow, 2002).

У низці публікацій порушуються питання про роль міжнародних трибуналів та інших судових інституцій, покликаних реалізувати принцип справедливості і запобігати безкарності. В. Білкова і Ф. Крістані торкаються проблеми ролі міжнародних трибуналів та інших механізмів відповідальності як засобу боротьби з безкарністю. Дослідники проводять порівняльний аналіз і тематичне дослідження, розглядаючи конкретні випадки крізь призму чотирьох критеріїв: ефективність, правова справедливість, легітимність та зорієнтованість на жертв (Bílková & Cristani, 2025). М. Коскеніємі досліджує парадокс міжнародних кримінальних трибуналів, які балансують між прагненням до історичної правди і необхідністю забезпечення права на захист. Він стверджує, що спроба використовувати кримінальні процеси як інструмент написання офіційної історії ставить під сумнів легітимність суду, перетворює його або на показовий процес, або сприяє безкарності правосуддя (Koskeniemi, 2002).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість джерел із зазначеної тематики, серед них дуже мало психологічних, зокрема

соціально-психологічних, досліджень. Також дуже мало уваги приділялося досі проблематиці соціально-психологічних наслідків уникнення покарання. Скажімо, наразі практично немає досліджень історико-психологічних закономірностей, які впливають з практики реалізації правосуддя на рівні великих груп людей, особливо в тих ситуаціях, коли правосуддя з різних причин не працює або взагалі не має дієвих інструментів чи механізмів для здійснення. Але, водночас, це дуже важлива проблематика, оскільки брак дієвої міжнародної юстиції порушує насамперед принцип справедливості, який є важливим чинником тяжкості колективних травм. Урахування цих обставин зумовило вибір предмета і теми нашої статті.

Обмеження дослідження. Особливість цього дослідження полягає в неможливості здійснювати наукові соціально-історичні експерименти щодо досліджуваних процесів, оскільки ніхто не може повторити соціально-історичну ситуацію в глобальних соціальних групах, довільно змінюючи умови та інші чинники. Історія, як відомо, не знає умовного способу дієслова. Ми можемо лише спостерігати результати глобальних «експериментів» окремих правителів над своїми народами із жахливими історичними наслідками. Класичний приклад такого «експерименту» – Північна Корея, яка є наочною демонстрацією того, на що здатна тоталітарна комуністична диктатура. Ці «результати» є яскравим взірцем суспільної деградації порівняно з Південною Кореєю (умовно – «контрольною групою»), яка мала зі своєю північною сусідкою однакові стартові історико-культурні умови (Корея до війни 1950–1953 років була унітарною і практично моноетнічною державою).

Ще одне обмеження стосується неможливості встановлення статистичної значущості щодо висновків, які оперують числами (наприклад, кількість історичних прикладів, що підтверджують виявлені закономірності). Отже, може йтися про якісне дослідження, яке оперує цифрами, тобто містить елементи квазікількісного характеру.

Ці обставини стали причиною вибору методів дослідження, які спираються переважно на аналіз документів та історичних фактів, а також на аналіз і синтез наукових досягнень у різних галузях і напрямках з метою вироблення нових суспільно-політичних моделей.

Мета статті: описати й проаналізувати приклади реалізації принципу безкарності і принципу невідворотності покарання за найтяжчі історичні колективні злочини; виявити помітні тенденції наслідків їх реалізації; на основі цього аналізу зробити висновок про можливі історико-психологічні закономірності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще в стародавні часи людство виробило такі блискучі взірці законності, як афінська демократія і римське право. Проте вони мали обмеження, оскільки стосувалися переважно взаємодії між окремими людьми і взаємин усередині сім'ї. Набагато пізніше виникло правосуддя щодо інших соціальних груп – таких, наприклад, як професійна гільдія. Правосуддя, яке мало б захищати права великих соціальних груп як політичних суб'єктів, насамперед країн, суверенних держав, а також займатися врегулюванням взаємовідносин між ними, відстало щонайменше на декілька століть. Перша система міжнародного права з'явилася лише в 1648 році.

«Право сили» і «сила права». Міжнародне право і світова безпека. У світовій політичній історії можна помітити дві основні тенденції, що стосуються правового регулювання відносин між людьми і соціальними групами: 1) стихійне право сили, правомірність будь-якої агресії одних людей або груп проти інших; 2) спроби певним чином протидіяти агресії, вкласти ці процеси в законне русло, виробити норми цивілізованого співіснування людей і соціальних груп. За ними стоять дві протилежні центральні ідеї, що стосуються взаємодії між людьми, в тому числі міжнародних відносин: 1) ідея безкарності; 2) ідея невідворотності покарання.

Принцип безкарності («право сили») полягає в тому, що суб'єкт правопорушення не несе за нього відповідальності і не дістає покарання, якщо за ним стоїть сила. Такий принцип діяв стільки, скільки триває людська історія.

Принцип невідворотності покарання («сила права») полягає в тому, що кожен, хто вчинив правопорушення, має нести відповідальність, якщо немає законних підстав для звільнення від неї. Похідними від принципу невідворотності покарання є принципи еквівалентності (відповідності), адекватності (пропорційності) та справедливості покарання.

Ідеться про те, щоб тяжкість покарання відповідала (була еквівалентна) тяжкості злочину. Цей принцип також діє досить давно, він відомий як «закон таліона», який коротко описується висловом «око за око, зуб за зуб». Одними з перших документальних свідчень про нього були «закони Хаммурапі», датовані XVIII століттям до нової ери.

Принципи таліона можна було б поширити на відносини між великими групами людей, але в цій царині ще довго панувало фактичне беззаконня. Так, крадіжка приватної речі іншої особи вважалася злочином, тоді як агресивний напад, захоплення чужої території разом з людьми, які на ній мешкали, колонізація інших країн вважалися цілком правомірними і навіть справедливими діями.

З принципів безкарності і невідворотності покарання випливають такі соціально-психологічні наслідки, які можна розглядати як протилежні тенденції: 1) історична справедливість – історична травма і ганьба; 2) соціальний ренесанс – соціальний ресентимент. Історія – це діалектична взаємодія цих різних крайностей, балансування на суперечності між ними. Вони дуже неоднозначні. Так, почуття історичної справедливості не лише спонукає до справедливого покарання за колективні злочини, воно є психологічним двигуном величезної кількості війн.

Історія знає чотири завершені та інституціоналізовані спроби розробити принципи міжнародного права, світової безпеки і системи міждержавних відносин: Вестфальську, Віденську, Версальсько-Вашингтонську і Ялтинсько-Потсдамську (Кононенко, 2013). До цього спонукали глобальні конфлікти, які охоплювали багато країн, та їхні катастрофічні наслідки (рис. 1).

Глобальні воєнні конфлікти	Історичні періоди	Створені системи міжнародних відносин (періоди чинності)
30-літня війна в Європі	1618–1648	Вестфальська (з 1648)
Наполеонівські війни	1799–1815	Віденська (1815–1914)
Перша світова війна	1914–1918	Версальсько-Вашингтонська (1918–1939)
Друга світова війна	1939–1945	Ялтинсько-Потсдамська (1945–1991)
Холодна війна	1946–1991	Сучасна (з 1991), фактично не сформована як завершена система
Сучасна ситуація як переддень можливої глобальної війни	2014–????	???? ????

Рис. 1. Системи міжнародних відносин, розроблені за наслідками глобальних війн

Після цього відбулася ще одна глобальна подія, яка потребувала кардинального перегляду цих норм – холодна війна 1946–1991 років. Після її завершення, яке ознаменувалося перемогою ліберальної демократії і нищівною поразкою комунізму, не відбулося жодної спроби покарання комуністичних режимів та їхніх лідерів за злочини, які набагато перевершували злочини німецького нацизму. Результати перемоги в холодній війні слід було закріпити розробленням нової системи міжнародного права і міждержавних відносин, проте в цій сфері не відбулося принципових змін. Те, що називається «сучасною системою міжнародного права», базується на тих самих (з невеликими змінами) принципах та інституціях, які були сформовані після Другої світової війни.

Принципи Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародного права фактично були спрямовані в минуле. Вони виявилися неспроможними протидіяти злочинам, пов'язаним з ідеологією комунізму. Проте сучасність дала нам приклади колективних злочинів такого величезного масштабу, коли чинні принципи міжнародного права, зокрема принцип невідворотності покарання, просто перестають працювати. Так, неможливо реалізувати принцип еквівалентності для злочинів сталінізму, тому що тут рівень тяжкості покарання не може навіть наблизитися до масштабів тяжкості цих масштабних і жахливих злочинів, а

отже, бути достатнім еквівалентом. Це ставить під сумнів можливість реалізації самої ідеї справедливого покарання.

Одним з новітніх винаходів тоталітарних (комуністичних) режимів є злочин у вигляді «покарання». Ідеться не про неправомірне покарання, а про таке, яке формально відповідає букві закону, тобто коли сам закон стає злочинним. Приклади: покарання політв'язнів радянських концтаборів за ідеологічні переконання, зокрема за націоналізм; надмірно жорстокі покарання (аж до смертної кари) за «крадіжку» зерна під час Голодомору; «правова» практика сучасної Росії – заохочення брехні і покарання за правду. Подвійні стандарти агресора працюють як своєрідне «вікно Овертона», впроваджуючи в суспільну свідомість викривлені юридичні «принципи» як правову норму. Ще один приклад легалізації злочинної психології – поняття «*постправди*», коли за наукоподібним терміном ховається технологія брехні та дезінформації в політичній пропаганді.

У ХХІ столітті найбільш помітними травмівними подіями для Європи були війни, розв'язані РФ проти інших держав. Кульмінацією цих війн стала агресія проти України. Недосконале, не пристосоване до нових реалій міжнародне право показало повну неспроможність розв'язувати нові проблеми. Міжнародне право переживає навіть не кризу, а цілковитий колапс. Сучасна дипломатія фактично повернулася на чотири століття назад, до моменту створення першої системи міжнародного права і принципів міжнародної безпеки.

«Злочини і покарання» Прикладів справедливого покарання за міжнародні злочини не так багато. Вони радше є винятками з практики суцільної безкарності. Щось схоже на «покарання воєнного злочинця» було здійснено два століття назад, коли Наполеон Бонапарт як основний винуватець наполеонівських війн був покараний довічним засланням на острів Святої Єлени за рішенням уряду Великої Британії. Це було прогресивним актом, оскільки сприяло надалі відходу Франції від реваншистської політики. Правда, «вакцина» від реваншизму виявилася не вічною, але реваншизм Франції 1870-х років був спричинений поразкою у франко-пруській війні, отже ніяк не пов'язаний з поразкою 1815 року.

Першою в історії спробою покарання воєнного злочинця був трибунал над кайзером Німеччини Вільгельмом II після Першої світової війни, який планувався в 1919 році, але не відбувся через втечу фігуранта. Можна зробити припущення, що непроведення трибуналу щодо реальних винуватців трагедії Першої світової війни уможливило розв'язання Другої світової війни. Ті заходи, які здійснювалися за її результатами, не тільки не компенсували відсутність справедливого покарання, а навпаки, перетворилися на порушення принципу справедливості (репарації, накладені на Німеччину згідно з Версальською мирною угодою, сприймалися як національна ганьба). А це стало причиною ресентименту, який переріс у реваншизм.

Є чотири яскраві приклади створення міжнародних трибуналів для покарання воєнних злочинців: лідерів німецького націонал-соціалізму і японського мілітаризму, диктаторів колишньої Югославії та режиму Руанди, який вчинив геноцид етнічної групи тутсі. Ще два трибунали (Спеціальний Суд для Сьєрра-Леоне і Надзвичайні палати в судах Камбоджі) були створені на основі угоди між ООН та урядами цих держав (рис. 2).

Міжнародні трибунали	Періоди чинності	Ініціатори створення
Нюрнберзький воєнний трибунал за воєнні злочини під час Другої світової війни	1945–1946	Країни-члени Антигітлерівської коаліції
Токійський воєнний трибунал за злочини проти миру в Другій світовій війні	1946–1948	Країни-члени Далекосхідної комісії
Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії за порушення міжнародного гуманітарного права під час війни	1993–2017	Франція, Рада Безпеки ООН
Міжнародний трибунал щодо Руанди за злочин геноциду	1994–2012	Уряд Руанди, Рада Безпеки ООН

Надзвичайні палати в судах Камбоджі за злочини режиму «Червоних кхмерів»	1997–2022	Уряд Камбоджі, ООН
Спеціальний Суд для Сьєрра-Леоне за воєнні злочини під час громадянської війни	2002–2013	Уряд Сьєрра-Леоне, ООН
<i>Міжнародний трибунал щодо злочинів комунізму (ще не створений)</i>	<i>Ініційовано з 2006 р.</i>	<i>Платформа європейської пам'яті та сумління, за участю понад 30 країн</i>
<i>Спеціальний трибунал за злочин агресії проти України (ще не працює)</i>	<i>Створено у 2025 р.</i>	<i>Україна і Рада Європи, до угоди приєдналися 36 країн</i>

Рис. 2. Міжнародні трибунали, створені щодо конкретних колективних злочинів

Решта випадків так званої «політичної справедливості» були або самосудом (Беніто Муссоліні, Муаммар Каддафі), або знов-таки торжеством права сили, тільки з боку іншого, більш прогресивного, табору (Осама бен Ладен, Саддам Хусейн, Алі Хаменеї). Винятки щодо цього є, але вони дуже рідкісні і поодинокі.

За результатами холодної війни та наслідками злочинів комунізму мали бути вжиті заходи, які могли дати цим злочинам юридичну і правову оцінку, щоб унеможливити їх повторення. Проте цього не сталося, а міжнародний трибунал, ініційований лише у 2006 році, на жаль, так і не набув чинності. Спеціальний трибунал щодо Росії за злочин агресії проти України створено у 2025 році. Він може увійти в історію як п'ятий офіційний міжнародний трибунал і третій трибунал за злочин розв'язання агресивної війни (яка має всі ризики перерости в глобальну війну). Спеціальний трибунал щодо Росії має надзвичайне історичне значення, оскільки завдяки йому не лише буде реалізовано принцип справедливості щодо України, яка стала жертвою агресії, – від нього буде залежати збереження міжнародного права як основи світової політики. Якщо не буде реалізовано принцип невідворотності покарання за міжнародні злочини (а з ним і принцип справедливості), жодна система міжнародного права і світової безпеки не буде ефективною, адже тоді буде торжествувати принцип безкарності.

Безкарність є одним із провідних чинників циклічної повторюваності колективних травм, воєнних злочинів, порушень міжнародного права, рецидивів диктатури, спалахів тоталітаризму, живучості тероризму. Наслідки безкарності мають два вектори, спрямовані на групу-жертву і групу-агресора. Безкарність агресора для нього самого призводить до нових злочинів, і це може тривати століттями. Для жертви безкарність агресора створює умови або суспільної депресії, або ресентименту. А ресентимент, як ми знаємо, часто переходить у реваншизм. Тому агресор і жертва в історії часто міняються ролями. Чудовою ілюстрацією тут можуть бути події на Балканах 1989 року, причиною яких стала історична травма Сербії. Ця травма, що мала 600-літню історію, стала відтак «обраною травмою» (Volkan, 2001).

Серед найбільш постраждалих народів, що досі потерпають від тяжких наслідків через безкарність агресора, можна назвати корінне населення Американського та Африканського континентів. Так, американські індіанці пережили наймасовіший в історії геноцид і колективні травми, несумісні із життям (Горностаї, 2023, с. 138–144). Це насамперед стосується цивілізацій Центральної і Південної Америки, які існували до періоду колонізації. Сучасна Африка потерпає від нескінчених громадянських війн і державних переворотів, голоду і злиднів мільйонів людей. Вагомими причинами такої політичної ситуації на континенті є неподолані історичні травми рабства, геноциду і масової депортації за океан, які пережило темношкіре населення Африки.

Усвідомлення того, що група-жертва через ресентимент може вдатися до реваншизму щодо агресора, часто ставало причиною особливої жорстокості організаторів геноцидів. Вони розуміли, що нащадки знищуваних можуть згодом помститись, а тому намагалися знищити якомога більше людей, особливо дітей. Це насамперед стосується груп, які зазнавали травми, несумісної із життям. У такому разі не ставало тих, хто міг би помститися, бо зникла група як історико-культурна спільнота. Скажімо, німецькі нацисти придумали

навіть концепцію: «остаточне вирішення єврейського питання». Так само «остаточне вирішення» планувалося щодо «чеського питання» та інших слов'янських народів, яких нацисти вважали неповноцінними. Така позиція є типовою для тоталітарних режимів, які здійснюють етнічні чистки та вчиняють інші злочини щодо поневолених народів. Схожою була ситуація і щодо «вирішення національного питання» в СРСР, а згодом і в РФ. Вершини цинізму сучасної путінської політики досяг у своїй злочинній доктрині «остаточного вирішення українського питання».

«Лінії безкарності». Є різні підходи до аналізу закономірностей, які можна виявити за важливими історико-політичними подіями. Ми використовуємо поняття «лінії безкарності» як певні ланцюжки подій та історичних суб'єктів, які за ними стоять і які певним чином пов'язані між собою. «Лінії безкарності» – це не послідовності подій, які обов'язково мають причинно-наслідкові зв'язки. Це радше спадкоємність сприятливих умов, підвищення імовірності можливостей для наступних поколінь, приклади для наслідування.

1-ша лінія: Московія – Російська імперія – СРСР – РФ.

Тут ідеться про державу-імперію, центральною практикою якої протягом щонайменше шести століть була жорстока колоніальна політика. Поневолені нею народи часто позбавлялися всіх ознак державності; знищувалася їхня культура, ідентичність; відбувалося систематичне матеріальне, культурне і духовне пограбування; провадилася тотальна русифікація всіх народів, які потрапляли в поле політичного впливу імперії. Частою практикою був геноцид, жертвами якого стали свого часу Новгородська республіка, кримські татари, народи Північного Кавказу, корінні народи Півночі, Сибіру та Далекого Сходу, країни Балтії. Окремою сторінкою є 300-літня історія геноцидів українців (Ukraine World, 2022), серед яких найстрашнішим був Голодомор 1932–1933 років. Крім цього, імперія захопила і привласнила історичну, культурну та духовну спадщину України.

Московії-Росії вдавалось уникати відповідальності після поразок, вона не виконувала рішення договорів про капітуляцію, нейтралітет і ненапад. Після виключення з Ліги Націй за розв'язування війни з Фінляндією в 1939 році вже через шість років СРСР був винагороджений тим, що не просто був прийнятий в ООН (наступницю Ліги Націй), а став постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето. Протягом останніх трьох з половиною століть Московія-Росія порушила всі договори з Україною щодо прав на автономію, суверенітет, непорушність кордонів, прав та свобод українців тощо.

Московія-Росія ніколи добровільно не виплачувала репарації іншим державам за розв'язані війни. Винятком було лише виплачування данини Золотій Орді (XIII–XV ст.) і Кримському ханству (1474–1700 рр.), а також окремі випадки виплат контрибуцій, які були радше відплатою за визнання чи інші політичні вигоди для себе. За першої ліпшої нагоди такі виплати припинялися.

Нині ж Московія-Росія, незважаючи на скрутне політичне становище, переконана у своїй абсолютній безкарності, **впевнена** в тому, що всі злочини їй зйдуть з рук, як це неодноразово було протягом останніх щонайменше шести століть.

2-га лінія (історія комунізму): більшовизм-сталінізм – маоїзм – комуністичні і прокомуністичні режими – путінізм.

Ця історія стосується політичних систем, на відповідальності яких чи не найстрашніші колективні злочини XX–XXI століть.

Історія цього періоду починається з найбільшої геополітичної катастрофи XX століття – приходу до влади більшовиків шляхом державного перевороту в 1917 році. Першою злочинною політичною системою був більшовизм-сталінізм, на совісті якого – червоний терор, голодомори, репресії, депортація народів, міжнародна агресія, анексія інших держав, участь у розв'язанні Другої світової війни. Путінізм виник цілком закономірно, через непокараність комунізму та використання історичного досвіду попередніх політичних систем. Основним актором був каральний апарат диктатури (НК, НКВС, МДБ, КДБ, ФСБ).

Достойним спадкоємцем сталінізму був маоїзм, на совісті якого культурна революція в Китаї, масові репресії, величезні проблеми в економіці, які призвели до масового голоду і загибелі десятків мільйонів людей. До речі, комуністична влада в Китаї також була нелегітимною. Законне керівництво цієї країни належало уряду Гоміндану (Національному

уряду Китайської Республіки), який після 1949 року залишався на острові Тайвань. На материковій частині Китаю владу захопила Комуністична партія Китаю після громадянської війни 1945–1949 років.

Маоїзм сприяв появі низки комуністичних диктатур, зокрема режиму червоних кхмерів у Камбоджі, який вчинив найбільший геноцид другої половини ХХ століття. Сталінізм і маоїзм сприяли також появі жорстоких комуністичних і прокомуністичних режимів в Африці і Латинській Америці, винних у державних переворотках, війнах та інших злочинах.

Спроби засудження злочинної політичної практики не мали особливого значення. Скажімо, в СРСР такі спроби щодо критики культу особи Сталіна здійснювалися двічі, але процес десталінізації був непослідовним, а згодом він узагалі завершився фактичною реабілітацією Сталіна. Критика політики Мао Цзедуну в Китаї була ще слабкішою і фактично вилася в збереження ідеології комунізму та образу «великого керманіча». Тоталітаризм виявився нездатним реформувати сам себе зсередини.

3-тя лінія: Голодомор – Голокост.

Ця лінія стосується двох найбільших геноцидів ХХ століття. Тут ідеться не про причинно-наслідковий зв'язок, а про те, що Голодомор створив негативний прецедент, яким змогли скористатися нацисти. Є закономірності, які можуть проявлятися в інших аналогічних ситуаціях – в інший час і в іншому місці. Якби світ не зробив вигляд, що не бачить Голодомору, а рішуче засудив його, хоча б санкціями, політичною та економічною блокадою, то історія ХХ століття могла б бути зовсім іншою. Непокаране зло могло слугувати стимулом для злочинів нацизму, які, можливо, і не наважилися б на Голокост, якби не безкарність за Голодомор. Цю думку висловили історики Ернст Нольте і Тімоті Снайдер, які вважали, що «німецькі злочини були відповіддю на радянські» (Снайдер, 2025, с. 589).

Чи сприяв Нюрнберзький воєнний трибунал перериванню «лінії безкарності» щодо злочинів геноциду? Мабуть, ні, – з певних імовірних причин. Рішення Нюрнберзького трибуналу визначалося не «за злочин геноциду», а за ведення агресивних війн, воєнні злочини та злочини проти людяності, і воно виявилось ефективним, оскільки зупинило більше ніж на півстоліття агресивні війни, принаймні в Європі. Поняття «геноцид» з'явилося в міжнародному праві лише в 1946 році. Воно було дуже завужене, прив'язане лише до конкретних груп, що дуже ускладнило кваліфікацію цього злочину для багатьох ситуацій.

На жаль, практика геноцидів тривала й далі. Так, у другій половині ХХ століття відбулося щонайменше десять великих геноцидів, жертвами яких стали майже 10 мільйонів людей. Наймасовішим був геноцид режиму червоних кхмерів у Камбоджі в 1975–1979 роках, який забрав близько 3 мільйонів життів. Але перший трибунал за злочин геноциду відбувся лише в 1994 році щодо Руанди. Після цього прецеденту протягом 30 років не було геноцидів з дуже великою кількістю жертв, що свідчить на користь принципу невідворотності покарання. Був лише один виняток – Дарфурський геноцид на заході Судану у 2003–2005 роках з більше ніж 200 тисячами загиблих. Але тут, на жаль, принцип невідворотності покарання було порушено, оскільки єдиною юридичною дією на цей злочин став ордер на арешт експрезидента Судану, виданий Міжнародним кримінальним судом.

Історична відповідальність демократії Жодна із систем міжнародного права не була достатньо досконалою і дієвою, щоб досягти тих цілей, для яких вони створювались. На цей час принципи міжнародного права (серед яких і принцип невідворотності покарання) уже давно не працюють так, як це мало б бути. Самі правові норми не передбачають наявності достатніх механізмів, щоб забезпечити виконання цих норм. Але це почалося не зараз. Уже декілька десятиліть міжнародне право систематично порушували через «політичну доцільність», егоїстичні інтереси «сильних держав», небажання помічати проблеми і біди «слабких».

Суб'єкти, які розробляли норми міжнародного права, часто керувалися власними політичними інтересами, а не принципами доцільності й справедливості для всіх учасників міжнародних відносин, які прагнуть миру і суверенітету. Яскравий приклад – створення Ради Безпеки ООН, у якій п'ять наддержав дістали право керувати світом. При цьому вони мають надійний імунітет у вигляді довічно права вето. А найбільша небезпека в тому, що наразі

немає жодного механізму протидії можливим злочинам членів Радбезу ООН, навіть простої можливості виведення їх зі складу цієї організації. Прогресивний, на перший погляд, принцип невтручання у внутрішні справи країн також має негативні наслідки, різко обмежуючи можливість протидіяти злочинам політичних режимів проти власних народів. Юридичне і політичне засудження відбувалося лише тоді, коли злочини досягали катастрофічного рівня, і реалізувалося постфактум, коли трагедія вже відбулася. А часто на ці трагедії світ просто закривав очі, якщо це було вигідно сильним політичним гравцям. Те, що на індивідуальному рівні є безперечним злочином, на рівні глобальних груп вважається різновидом політики. Для цього навіть придумали спеціальний термін – «*реальна політика*» (Bassiouni, 2000). Складність сучасної ситуації лише в тому, що масштаб і критична маса цих порушень уже перейшла всі розумні межі і становить реальну загрозу світовому порядку.

Демократія періодично рятувала тоталітаризм, але ніколи не бувало навпаки. Демократія довго чекає, поки світ не почне тонути в крові. А лише потім починає діяти – достатньо рішуче, ефективно, і, зрештою, перемагає тоталітаризм. Але відбувається це, як правило, ціною мільйонів жертв, чого можна було б уникнути, якби прогресивні сили діяли на випередження. Це яскраво підтверджується історією Другої світової війни, з якої варто винести уроки, бо сучасна ситуація дуже схожа на ту, що була 88 років назад. Але, на жаль, демократія потерпає від родової хвороби – умиротворення агресора, від якої, схоже, так і не вдалося виробити жодного імунітету. Отже, від створення дієвих інструментів утвердження демократії залежить перспектива розвитку суспільства.

Демократичний Захід неодноразово рятував СРСР-РФ: у 1932-му (коли офіційно було визнано більшовицьку владу), у 1945-му (коли Сталіну пробачили участь у розв'язанні світової війни), у 1991-му (коли до останнього намагалися зберегти цілісність СРСР і, зрештою, сприяли збереженню цілісності РФ). Це виглядає дивно, але ті, що протягом 80 років боролися з «імперією зла», панічно бояться розпаду цієї імперії. Схоже, ситуація повторюється просто зараз, коли розпаду РФ бояться більше, ніж поразки України. Риторика на кшталт: «зручніше мати справу з цією державою», «ми не знаємо, що робити з уламками імперії», є хибною. Тішачись ілюзією, що Росія здатна демократизуватися, можна втратити час і не помітити, що глобальна війна стала невідворотною. Насправді розпад імперії – це єдиний прогресивний шлях розвитку для неї, оскільки відкриває шлях ренесансу для десятків народів, які залишаються поневоленими з ризиком остаточного зникнення.

Чи є місце моралі в політиці? Для багатьох це питання риторичне, бо вони вважають, що мораль і політика – речі несумісні. «Забудьте про мораль і справедливість, їх у сучасній політиці просто не може бути» – так говорять не ті, хто свідомо обирає тоталітаризм або займається політичною корупцією, а ті, хто критикує злочинну політику і претендує на індивідуальну чесність. Вони не враховують, що цією позицією сприяють прийняттю спотворених цінностей суспільною свідомістю, виправдовують їх. Насправді це легітимізація злочинів, своєрідне «вікно Овертона».

Дефіцит моралі і девальвація інституту репутації як політичного капіталу зараз досягають свого апогею. Інакше як пояснити, що після величезної кількості воєнних злочинів, скоєних злочинцем Путіним, розглядалися цілком імовірні перспективи, що він і далі залишатиметься у вищій політиці після припинення війни. І це є найвищий рівень цинізму: людина, на совісті якої навіть не сотні тисяч, а мільйони жертв, не тільки не викликає омерзіння, а навіть може розглядатися як поважний учасник політичного життя планети – з ним можна «ручкуватися», перед ним належить стелити червоні доріжки. Це дозволяють собі не авторитети великих кримінальних угруповань, не криваві диктатори, а цілком, здавалося б, притомні керівники держав, які вважаються демократичними і яких обирали на законних підставах. Схоже, їх зовсім не хвилює власна репутація.

Можна дійти висновку, що в сучасному світі брак моралі в політиці досяг настільки високого рівня, що це фактично створило небачених масштабів екзистенційну загрозу для світового порядку. Це ще раз підкреслює значущість порушеної тут теми.

Соціальна та практична значущість дослідження. Опрацювання тематики цієї статті і вирішення порушених у ній проблем мають велику суспільно-політичну та історико-культурну значущість. Отримані результати істотно розширюють проблематику досліджень

у галузі психології колективних травм, пропонують нові дослідницькі інструменти і практичні засоби для вирішення актуальних завдань сучасної суспільно-політичної ситуації, зокрема в подоланні кризи світової системи міжнародного права, запобіганні міжнародним злочинам та утвердженню демократичних форм співіснування держав і народів.

Висновки: можливі історико-психологічні закономірності Загальнюючи виклад основного матеріалу, спробуємо вивести певні закономірності, розуміння яких може допомогти уникнути багатьох помилок і неправомірних дій, які обходяться занадто дорого.

1. В усіх глобальних конфліктах завжди перемагали прогресивні сили (фактично в п'яти випадках із п'яти). Інша справа, чи завжди вдавалося цією перемогою скористатись. Але причини цього в недостатній послідовності дій та ігноруванні уроків історії, через що ситуація повторювалася і багато заходів доводилося вживати заново.

2. Щоразу, коли з приводу колективних злочинів створювалися міжнародні трибунали, це мало позитивні наслідки, принаймні для їх фігурантів. Яскравими прикладами є Німеччина і Японія після Другої світової війни, які уникли суспільного ресентименту і не вдалися до політики реваншизму. Але несистематичність (іншими словами, коли немає повної невідворотності) практики трибуналів була причиною того, що інші суб'єкти наважувалися на злочини, небезпідставно сподіваючись уникнути справедливого покарання.

3. Уникнення покарання, «часткове» засудження або заходи, що порушують принцип справедливості, як правило, призводять до ресентименту, а від нього – до реваншизму. Такі ситуації завжди несуть у собі загрозу нових злочинів. Відхід від цієї закономірності можливий за умови вибору суспільством демократичного шляху розвитку. В автократичних і тоталітарних суспільствах такого не відбувається практично ніколи.

4. Перехід від демократичного устрою до тоталітарного можливий у законний спосіб (приклад – перемога націонал-соціалізму в Німеччині в 1933 році). Зворотний перехід від тоталітарного устрою до демократичного в законний спосіб можливий лише за умови збереження механізмів змінюваності влади і їх достатньої дієвості, але це трапляється дуже рідко. Якщо тоталітарний режим знищує такі механізми, законний перехід до демократії стає неможливим. Він може відбутися лише шляхом суспільної революції або через втручання зовнішніх сил (наприклад, держави-переможниці після поразки у війні). Революційні зміни в межах владної верхівки (державний переворот) у край рідко приводять до перемоги демократії, значно частіше це стає початком іншої диктатури, інколи гіршої за попередню.

5. Усі держави і суспільства, які обрали демократичний шлях розвитку, демонструють економічне зростання і розвиток усіх громадських і суспільних інституцій. Як вважають Д. Аджемоглу і Д. Робінсон, (2022), це правило практично не має винятків. У такому разі суспільства стають здатними не тільки опрацьовувати актуальні колективні травми, а й зцілювати свої історичні травми, не вдаючись до ресентименту і реваншизму. Так буває навіть якщо і не сталося справедливого покарання колективних злочинів (це справедливо і для груп-жертв, і для груп-агресорів). Приклади: взаємовідносини США і Японії після атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі, демократична політика США після колективних травм колонізації, геноциду корінного населення і рабства афроамериканців. Хоч расові проблеми остаточно і не подолані, це приклад їх вирішення без втручання міжнародних трибуналів.

Отже, загальний висновок полягає в тому, що демократична перспектива, як не дивно, містить ресурс, здатний нівелювати (або хоча б послабити) дію закономірностей, пов'язаних з практикою безкарності та порушення принципу справедливості.

Перспективи подальших досліджень Основне перспективне завдання полягає в розробленні соціально-психологічної теорії історико-культурної картини світу, побудова якої буде враховувати принцип справедливості та інші міжнародні правові основи.

Список використаних джерел

Аджемоглу, Д., & Робінсон, Д. (2022). *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності*. 7-ме вид. Київ: Наш Формат.

Бігняк, О. В. (2021). Право справедливості в міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, 327–331. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/80>

- Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>
- Кононенко, С. (2013). Міжнародні відносини та їх системи. *Політичний менеджмент*, 1–2, 186–195.
- Ноженко, В. А. (2024). Концепції співвідношення законності та справедливості в ідеях учених ХХ століття. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 3(22), 243–248. <https://journals.maup.com.ua/index.php/law/article/view/3851>
- Олійник, О. (2019). Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право*, 9, 216–220.
- Сидоренко, І. Г. (2014). Історичні інтерпретації принципу справедливості. *Культура і сучасність*, 2, 8–12.
- Снайдер, Т. (2025). *Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним*. Львів: Човен.
- Стаднік, І. В., & Михайліна, Т. В. (2025). Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 1(90), 137–148.
- Bassiouni, M. C. (2000). Combating Impunity For International Crimes. *University of Colorado Law Review*, 2(71), 409–422. <https://scholar.law.colorado.edu/lawreview/vol71/iss2/5>
- Bílková V., & Cristani F. (2025). *Mechanisms of international justice to fight impunity: International tribunals, universal jurisdiction and transitional justice processes*. <https://doi.org/10.2861/4899387>
- Cribari-Neto, F. & Santos, M. A. F. L. (2024). An empirical analysis of worldwide impunity. *Humanities & Social Sciences Communications*, 11, 1285. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03803-x>
- Griffin, M. (2000). Ending the impunity of perpetrators of human rights atrocities: A major challenge for international law in the 21st century. *International Review of the Red Cross*, 6, 369–389.
- Koskeniemi, M. (2002). Between Impunity and Show Trials. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 6(1), 1–32. <https://doi.org/10.1163/138946302775159451>
- Opotow, S. (2002). Psychology of Impunity and Injustice: Implications for Social Reconciliation. In *Post-Conflict Justice*. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004479579_012
- Ukraine World (2022). *Crime without punishment: the psychology of Russian impunity*. Ep. 142 [audio podcast]. <https://ukraineworld.org/en/podcasts/ep-142>
- Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>
- Zur, J. (1994). The Psychological Impact of Impunity. *Anthropology Today*, 10(3), 12–17. <https://doi.org/10.2307/2783479>

References

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2022). *Chomu natsii zanepadaiut. Pokhodzhennia vlady, bahat-stva ta bidnosti* [Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. 7th ed. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)
- Bassiouni, M. C. (2000). Combating Impunity For International Crimes, *University of Colorado Law Review*, 2(71), 409–422. <https://scholar.law.colorado.edu/lawreview/vol71/iss2/5> (in English)
- Bignyak ,O. V. (2021). Pravo spravedlyvosti v mizhnarodnomu pravi [The Right to Justice in International Law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [Juridical scientific and electronic journal], 2, 327–331. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/80> (in Ukrainian)
- Bílková, V., & Cristani, F. (2025). *Mechanisms of international justice to fight impunity: International tribunals, universal jurisdiction and transitional justice processes*. <https://doi.org/10.2861/4899387> (in English)
- Cribari-Neto, F. & Santos, M. A. F. L. (2024). An empirical analysis of worldwide impunity. *Humanities & Social Sciences Communications*, 11, 1285. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03803-x> (in English)
- Gornostai, P. (2023). *Psykhohohiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective traumas]. Kropyvnytskyi: Imex-Ltd. <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)
- Griffin, M. (2000). Ending the impunity of perpetrators of human rights atrocities: A major challenge for international law in the 21st century. *International Review of the Red Cross*, 6, 369–389. (in English)
- Kononenko, S. (2013). Mizhnarodni vidnosyny ta yikh systemy [International Relations and Their Systems]. *Politychnyy menedzhment* [Political Studies], 1-2, 186–195. (in Ukrainian)
- Koskeniemi, M. (2002). Between Impunity and Show Trials. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 6(1), 1–32. <https://doi.org/10.1163/138946302775159451> (in English)
- Nozhenko, V. A. (2024). Kontseptsii spivvidnoshennia zakonnosti ta spravedlyvosti v ideiakh uchenykh XX stolittia [Concepts of the relationship between legality and justice in the ideas of 20th century scientists]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Yurydychni nauky* [Scientific Works of Interregional Academy of Personnel Management. Legal Sciences], 3(22), 243–248. <https://journals.maup.com.ua/index.php/law/article/view/3851> (in Ukrainian)
- Oliynyk, O. (2019). Sutnist pryntsyphu spravedlyvosti za mizhnarodnym kryminalnym pravom [The essence of the principle of justice in international criminal law]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, Economy and Law], 9, 216–220. (in Ukrainian)
- Opotow, S. (2002). Psychology of Impunity and Injustice: Implications for Social Reconciliation. In *Post-Conflict Justice*. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004479579_012 (in English)
- Snyder, T. (2025). *Kryvavi zemli. Yevropa mizh Hitlerom i Stalynym* [Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin]. Lviv: Choven. (in Ukrainian)

Stadnik, I. V., & Mikhaylina, T. V. (2025). Spravedlyvist yak osnovopolozhnyi pravovyi pryntsyyp: istorychna evolyutsiia ta suchasne znachennia [Justice as a fundamental legal principle: historical evolution and modern significance]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo* [Uzhhorod National University Herald. Series: Law], 1(90), 137–148. (in Ukrainian)

Sydorenko, I. G. (2014). Istorychni interpretatsiyy pryntsyypu spravedlyvosti [Historical interpretations of the principle of justice]. *Kultura i suchasnist* [Culture and Contemporaneity], 2, 8–12. (in Ukrainian)

Ukraine World (2022). *Crime without punishment: the psychology of Russian impunity*. Ep. 142 [audio podcast]. <https://ukraineworld.org/en/podcasts/ep-142> (in English)

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>

Zur, J. (1994). The Psychological Impact of Impunity. *Anthropology Today*, 10(3), 12–17. <https://doi.org/10.2307/2783479> (in English)